***Кошмоков К. С.**, БГУ*

АРАБ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН БАПТАРЫ
2-макала

V бап تَفَعَّلَ

II бапка өздүк мамилени билдирген ***«та-»*** префиксинин жардамы менен уюшулат. Бул баптагы этиштердин учур чак формасы төмөндөгүчө уюшулат: этиштин алдына **(у)** даммалуу префикс коюулуп, аяккы уңгудан мурун келген уңгуда үнсүз тамгасы өзгөрбөйт, этиштин аягына учур чактын чакчылы **(у)** келет: يَتَقَلَّدُ ***(йатакалладу)*** «мойнуна тагынат, (ал) тагынууда»,

Бул бапта келген этиштер бир нече маанилерди берет:

1. Эң негизги мааниси – кайтма, өздүк мамиле, атап айтканда:

а) кыймыл-аракеттин субъектиге багытталганы.

Мисалы:

تَقَلَّدَ ***(такаллада)*** «мойнуна (өзүнүн) тагынуу, асынуу (кылыч, мончок ж.б.)» – قَلَّدَ ***(каллада)*** «(биреөнүн) мойнуна тагуу, асуу», учур чак формасы – يَتَقَلَّدُ ***(йатакалладу)*** «мойнуна тагынат, (ал) тагынууда».

б) II бапта кыймылды жарыялоо (кимдир-биреөнү бир нерсеге тендеп жарыялоо) маанисин билдирсе, бул бапта ошолор өздүк мамилеге айланат.

Мисалы:

تَكَبَّرَ ***(такаббара)*** «текеберленүү (өзүн текебер саноо (ал текеберленди)» – كَبَّرَ ***(каббара)*** «биреөнү текебер санады, учур чак формасы – يَتَكَبَّرُ ***(йатакаббару)*** «өзүн-өзү текебер санап жатат, (ал) текеберленүүдө».

в) өзүнө кандайыр бир жоопкерчиликти, же сыпатты кабыл алуу маанини билдирип калат.

Мисалы:

تَوَلَّى ***(таувалла)*** «башкаруу жоопкерчиликти моюнга алуу» – وَلَّى ***(увалла)*** «башкаруу жоопкерчилигин биреөгө тапшыруу, учур чак формасы – يَتَوَلَّى ***(йатаувллау)*** «башкаруу жоопкерчилигин мойнуна алып жатат, алууда».

2. II бапта келген кыймыл-аракетти жай, созулуп өтүшүн билдирет.

Мисалы:

تَجَرَّعَ *(тажарраға)* «сууну уртам-уртам менен, акырын ичти» – جَرَّعَ *(жарраға)* «суу ичти», учур чак формасы – يَتَجَرَّعُ *(йатажарраґу)* «уртам-уртам менен, акырын суу ичип жатат, (ал) ичүүдө».

VI бап تَفَاعَلَ

III бапка өздүк мамилени билдирген ***та-*** префиксинин улануусунун жардамы менен уюшулуп, кош мамилени билдирип калат. Бул баптагы этиштердин учур чак формасы төмөндөгүчө уюшулат: этиштин алдына **(у)** даммалуу префикс эмес, а **(а)** фатхалуу префикс коюлуп, аяккы уңгудан мурун келген уңгу үнсүз тамгасы эч кандай өзгөрүүгө дуушар болбойт, этиштин аягына учур чактын чакчылы **(у)** келет: يَتَكَاتَبُ *(йатакаатабу)* «кат жазышып жатат, (ал) кат жазышууда».

Бул бапта келген этиштер бир нече маанилерди берет:

1. Эң негизги мааниси – кош мамиле, тагыраак айтканда, кыймыл-аракет бир эмес, бир нече субьекти тарабынан аткарылганын билдирет.

Мисалы:

تَكَاتَبَ *(такаатаба)* «кат жазышты (бири-бири менен)» – كَاتَبَ *(каатаба)* «(кат жазды)», учур чак формасы – يَتَكَاتَبُ *(йатакаатабу)* «кат жазышып жатат, (ал) кат жазышууда».

2. «Бир нерсе өңдүү болуу, сыңары» маанисин билдирет.

Мисалы:

تَمَاوَتَ *(тамаавата)* «өлүмүш болду» – مَاتَ *(мата)* «өлдү», учур чак формасы – يَتَمَاوَتُ *(йутамаавату)* «өлүмүш болуп жатат».

تَمَارَضَ *(тамаарада)* «оорулуу сыяктуу болду» – مَرِضَ *(марида)* «ооруду», учур чак формасы – يَتَمَارَضُ *(йатамаариду)* «оорулуу сыяктуу жүрөт».

VII бап إِنْفَعَلَ

I бапка ***ин-*** префиксинин уланышынын жардамы менен уюшулуп, өздүк мамилени билдирип калат. Бул баптагы этиштердин учур чак формасы төмөндөгүчө уюшулат: этиштин алдына **(а)** фатхалуу префикс коюулуп, аяккы уңгудан мурун келген уңгу үнсүз тамгасы **(и)** касрага айланып, этиштин аягына учур чактын чакчылы **(у)** келет: يَنْفَرِدُ *(йанфариду)* «(өзүн) жалгыз тутуп (обочолонуп) жатат, (өзүн) жалгыз тутууда».

Бул бапта келген этиштер бир нече маанилерди берет:

1. Эң негизги мааниси – өздүк мамиле (туюк ыңгайга өтүп кетет).

Мисалы:

إِنْفَرَدَ *(инфарада)* «(өзүн) жалгыз тутуу, башкалардан бөлүнүп өзүнчө болуу» – فَرَدَ *(фарада)* «(жалгыз болуу)», учур чак формасы – يَنْفَرِدُ *(йанфариду)* «(өзүн) жалгыз тутуп жатат, (өзүн) жалгыз тутууда.

2. «Туюк ыңгайдын маанисин билдирет.

Мисалы:

اِنْكَسَرَ *(инкасара)* «сынды» – كَسَرَ *(касара)* «сындырды», учур чак формасы – يَنْكَسِرُ *(йанкасиру)* «сынып жатат».

VIII бап إِفْتَعَلَ

I бапка ***та-*** префиксинин уланышы менен жасалып, бирок кошулуу жолунда ал инфикске айланат да, биринчи уңгунун ордун ээлейт. إِجْتَمَعَ *(ижтамаға)* «(чогулуу) чогулду», учур чак формасы – يَجْتَمِعُ *(йажтамиғу)* «(чогулуп жатат)»

1. Эң негизги мааниси – өздүк мамиле (кыймылдын субъектинин өзүнө багытталганын билдирет).

Мисалы:

إِجْتَمَعَ *(ижтамаға)* «(чогулуу) чогулду» – جَمَعَ *(жамаға)* «(чогултуу)», учур чак формасы – يَجْتَمِعُ *(йажтамиғу)* «(чогулуп жатат)».

2. «Субъект үчүн жасалган кыймылды билдирет.

Мисалы:

اِقْتَطَفَ *(иктатафа)* «өзүнө алма, мөмө үзүп алуу» – قَطَفَ *(катара)* «мөмө үзүү», учур чак формасы – يَقْتَطِفُ *(йактатифу)* «үзүп жатат».

IX бап إِفْعَلَّ

Бул бап уңгунун үчүнчү үнсүз тамгасынын катарлаш болуп (эки тамгага айлануу жолу менен) жана биринчи уңгунун алдына ***а (алиф) и***-менен айтылуу жолу менен уюшулат (***ифаълла)***. Мааниси жагынан бул бап өзгөчө орунда ээлейт. أَفْعَلُ *(афалу)* моделинде келген, түс, же мүчө айыптарын жана ошол түстөрдүн жаралышын, ошол сыпаттарга ээ болуусун билдирген сын атоочтор менен байланышта болот.

Мисалы:

إِحْمَرَّ ***(ихмарра)*** «кызаруу (ал кызарды» – أَحْمَرُ *(ахмару)* «кызыл» (сын атооч), I бапта حَمِرَ ***(хамира)*** «жини келип кызарып кетүү, жинденүү», II бапта حَمَّرَ ***(хаммара)*** кызыл менен жазуу, кызыл белги коюу), учур чак формасы يَحْمَرُّ ***(йахмарру)*** «кызарып жатат».

إِسْوَدَّ ***(исвадда)*** «караюу (ал карарды» – أَسْوَدُ *(асваду)* «кара» (сын атооч), I бапта سَوِدَ ***(савида)*** «кара болуу», II бапта سَوَّدَ ***(саввада)*** кара менен жазуу, кара белги коюу, карартуу), учур чак формасы يَسْوَدُّ ***(йасвадду)*** «карайтып жатат».

إِحْدَبَّ ***(ихдабба)*** «бүкүрөйүп калуу» – أَحْدَبُ *(ахдабу)* «бүкүр» (сын атооч), I бапта حَدِبَ ***(хадиба)*** «бүкүр болуу, ийилген», учур чак формасы يَحْدَبُّ ***(йахдаббу)*** «бүкүрөйүп жатат», келер чак формасы – سَيَحْدَبُّ ***(сайахдабу)*** «бүкүрөёт», буйрук ыңгай формасы –إِحْدَبَّ ***(ихдабба)*** «бүкүрөй».

X бап إِسْتَفْعَلَ

I бапка ***иста-*** префиксинин жана ***и*** менен келген *«уасылдык алифтин»* кошулушунун жардамы менен уюшулат. Учур чак формасы төмөндөгүчө уюшулат: биринчи **(и)** префикс **(йа)** префиксине айланат, акыркы уңгундан мурун келген унгу үнсүз **(и)** касралуу болот, аягына учур чактык **(у)** чакчыл жалганат: يَسْتَسْلِمُ ***(йастаслиму)*** «моюн сунуп жатат».

Бул бапта келген этиштердин берген маанилери:

1. Эң негизги мааниси – IV баптын өздүк мамилесин билдирет.

Дагы эскерте кетчү нерсе, өздүк мамилени билдирген баптардын ичинен араб тилинде ушул баптан уюшулган модель (форма) көбүрөөк колдонулат жана кеңири таркалган.

Мисалы:

إِسْتَسْلَمَ ***(истаслама)*** «моюн сунуу, багынуу» – أَسْلَمَ IV бап *(аслама)* «бирөөгө берип жиберүү», учур чак формасы – يَسْتَسْلِمُ ***(йастаслиму)*** «моюн сунуп жатат».

2. «Бир нерсени өзү үчүн жасагандык» маанисин билдирет.

Мисалы:

إِسْتَخْرَجَ ***(истахража)*** «өзүнө бир нерсе чыгаруу аракети менен чыгаруу» – خَرَجَ *(хаража)* «чыгаруу», учур чак формасы – يستَخْرِجُ ***(йастахрижу)*** «чыгарып жатат».

3. Атоочтон жасалган этиштерден «бирөөнү бир милдетке дайындоо» маанини билдирет. **Мисалы:**

إِسْتَخْلَفَ ***(истахлафа)*** «өзүнүн орун басары кылып дайындоо» – خَلِيفَةٌ، خَلَفٌ *(халафун), (халифа)* «орун басар», учур чак формасы – يستَخْلِفُ ***(йастахлафу)*** «орун басар кылып дайындап жатат».

4. Көбүнчө «I бапта келген кыймыл-аракеттерди субъектинин пайдасына орундалуусун сурануу, же ошого жетүү» маанисин билдирет. **Мисалы:**

إِسْتَغْفَرَ ***(истагфара)*** «кечирим суроо» – غَفَرَ *(гафара)* «кечирүү», учур чак формасы – يستَغْفِرُ ***(йастагфару)*** «кечирим сурап жатат».

إِسْتَأْذَنَ ***(истаъзана)*** «уруксат суроо» – أَذِنَ *(гафара)* «уруксат берүү»;

إِسْتَفْهَمَ ***(истафхама)*** «түшүндүрүп коюуну суроо» – أَفْهَمَ *(афхама)* «түшүндүрүү»;

إِسْتَعْلَمَ ***(истаълама)*** «билдирип коюуну суроо» – أَعْلَمَ *(аълама)* «билдирип коюу»;

إِسْتَكْثَرَ ***(истаксара)*** «бир нерсени көп болуп берилүүсүн суроо» – إِسْتَكْثَرَ بِخَيْرِهِ *(истаксара би хайрихи)* «бирөөгө көптөгөн жакшылыктарды каалоо».

Баптардын эң негизги маанилери мына ушундай. Араб тилинде кыймыл-аракетти билдирген этиштердин баары мына ушул жогоруда айтып өткөн маанилерди билдирген баптардын моделинде гана түзүлөт. Тактап айтканда, ушул моделдерде келген араб сөзү, сөзсүз, этиш болууга тийиш. Араб тилинин бирден-бир өзгөчөлүгү да мына ушунда, алар бардык сөздөрдү кандайдыр бир модель (форма) аркылуу жасашат. Ошол модель аркылуу сөз затты, сапатты, санды, кыймыл-аракетти же ж.б.у.с., билдирип турганын даана айырмалай алабыз.

Эреже боюнча бардык этиштер ушул баптардын моделинде колдонушу керек. Этиштердин кээ бири бир бапта колдонулса, башка бапта колдонулбай калган учурлары да кезигет. Бирок, негизинен, этиштер ушул баптардын моделинде гана болоору анык. Баптардын өткөн, учур чактагы моделдери төмөндөгүчө болот.

Баптардын өткөн, учур чак формалары

Бап-тар	Өткөн чак	Учурчак	Бап-тар	Өткөн чак	Учурчак
II	فَعَّلَ	يُفَعِّلُ	IX	إِفْعَلَّ	يَفْعَلُّ
III	فَاعَلَ	يُفَاعِلُ	X	إِسْتَفْعَلَ	يَسْتَفْعِلُ
IV	أَفْعَلَ	يُفْعِلُ	XI	إِفْعَالَّ	يَفْعَالُّ
V	تَفَعَّلَ	يَتَفَعَّلُ	XII	إِفْعَوْعَلَ	يَفْعَوْعِلُ
VI	تَفَاعَلَ	يَتَفَاعَلُ	XIII	إِفْعَوَّلَ	يَفْعَوِّلُ
VII	إِنْفَعَلَ	يَنْفَعِلُ	XIV	إِفْعَنْلَلَ	يَفْعَنْلِلُ
VIII	إِفْتَعَلَ	يَفْتَعِلُ	XV	إِفْعَنْلَى	يَفْعَنْلِى

Адабияттар

1. Аббас Хасан «Ан-нахву аль-ваафи», Толук грамматика.
2. Абдуль-Кадыр Абу Шариф жана Ибрахим ас-Сейид ж.б., Араб тили.
3. Абу Кадир Абу Шариф, Ибрахим ас-Саид ж.б., «Араб тили»
4. Абу Муса Илиса ибн Абдулазиз аль-Жузулия «Мукадимату аль-Жузулияту фин-нахви», Араб тилинин грамматикасы
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.
6. Юсуф аль-Хумади Мухаммад, Мухаммад аль-Шанави, Мухаммад Шакик «Аль-Каваид аль-Асасияти фин-Нахви ва Сарф». Араб тилинин грамматикасы, морфологиясы